

VITA SINE LIBRIS MORS EST

Jan Aarts, F.J. Hoogewoud, Chris Kooyman

VITA SINE LIBRIS MORS EST

Joodse exlibriscultuur in Nederland

Heemstede EDUjob 2007

Catalogus bij de tentoonstelling in de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg van 14 mei – 23 juni 2007, tot stand gekomen in samenwerking met de Stichting Synagoge Middelburg.

4

Het exlibris op de voorkant van het omslag vertoont de merkwaardige combinatie van de Damascuspoort van Jeruzalem en de Lange Jan van Middelburg. Wie goed kijkt ziet rechts onderin een paar in Zeeuwse klederdracht met achter hen diverse gestalten in oosterse kledij, deels gezeten op kamelen. Daarmee is dit exlibris een voorbeeld van wat vaker op een Joods boekmerk wordt uitgebeeld: de culturele dualiteit, de beleving van verbondenheid tussen Nederland en het Land Israël. Dat is althans de uitleg, die Philip van Praag aan dit exlibris geeft. Als titularis noemt hij M. d(e) G(root), maar deze is ons vooralsnog niet bekend. Als maker vermeldt hij Martin Monnickendam, maar dit wordt op grond van stilistische overwegingen betwijfeld door de Monnickendam-expert R. van Helden.

De Joodse kunstenaar Martin Monnickendam (1874-1943) was enerzijds een zeer productief schilder van grote en bonte gezelschappen en anderzijds tekenaar van verstilde stadsgezichten. Zijn schilderijen vallen op door een uitbundig gebruik van kleuren. Dit zou zijn enig exlibris zijn.

Tegenover het titelblad is een exlibris van Judith Pezaro afgebeeld. Het dateert van 1898 en is daarmee een van de eerste exlibris uit de Joodse exlibriscultuur. Over de eigenares weten we nog niet veel meer dan dat zij in 1875 geboren werd en onderwijzeres was. Op haar boekmerk zien we een opengeslagen boek met daarin de woorden, die wij voor de titel van onze tentoonstelling hebben gekozen. Het gaat daarbij om een variant op een zinsnede uit de *Epistulae morales* van Seneca: 'Otium sine litteris mors est et hominis vivi sepultura' (vrije tijd zonder lezen is als levend begraven zijn). De maker van dit exlibris was Johannes (Job) Mattheus Graadt van Roggen (Amsterdam 1867 - Bergen 1959). Deze kunstenaar is vooral bekend geworden door zijn grote etsen van steden en (duin)landschappen. Hij maakte ook diverse exlibris.

De achterkant van het omslag wordt gesierd door het exlibris van Max Bueno de Mesquita, dat hij tijdens zijn opleiding in de grafische vakken voor zichzelf maakte. De muskiet is een verwijzing naar zijn naam. Zie over hem p. 26.

Woord vooraf

De tentoonstelling *Vita sine libris mors est. Joodse exlibriscultuur in Nederland* in Middelburg vormt de afsluiting van een reeks exposities, begonnen in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek (2005/6), vervolgens gehouden in de Synagoge van Enschede (zomer 2006) en daarna in de Universiteitsbibliotheek van Groningen (voorjaar 2007).

In iedere plaats werden de basiselementen gevormd door de panelen met het chronologisch overzicht van het Nederlands Joodse exlibris en de 40 thematisch gerangschikte originelen uit de collectie Philip van Praag – bruikleen aan de Bibliotheca Rosenthaliana. Steeds werd echter ook geprobeerd om de expositie door een locale toevoeging en een specifiek thema extra aantrekkelijk te maken.

Het is een bijzonder voorrecht om in de Zeeuwse Bibliotheek en met medewerking van de Stichting Synagoge Middelburg aandacht te vragen voor het Nederlands Joodse exlibris. In Middelburg hebben we als hommage aan de Portugese gezinnen, die zich hier in de vroege 17^e eeuw konden vestigen, nu speciale aandacht gegeven aan het Portugees Joodse exlibris en zeven Portugees-Joodse exlibris-kunstenaars.

Onze dank gaat uit naar de instellingen die de tentoonstelling en de brochure in Middelburg financieel mogelijk hebben gemaakt : de Dr. Henriette Boas Stichting, de Stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland, de Stichting Synagoge Middelburg en de Zeeuwse Bibliotheek, terwijl de Bibliotheca Rosenthaliana (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties) en bruikleengever dr. Philip van Praag hun gewaardeerde toestemming gaven.

Het gaat in deze tentoonstelling om details – alleen wie oog heeft of krijgt voor het minutieuze zal de vruchten plukken van het voorbereidende werk.

De samenstellers, de teamleden van het Project 'Exlibris van Joden in Nederland', koesteren wel de stille hoop dat ook nu weer aanvullende gegevens worden aangedragen. Meer informatie over het Nederlands Joodse exlibris blijft zeer welkom, want zou ook niet een andere variant gelden: *Vita sine exlibris mors est* (Leven zonder exlibris is de dood)?

Het exlibris van E. van Amerongen door Fré Cohen werd in Enschede op het omslag van de catalogus geplaatst en gaf in vertaling de titel aan de tentoonstelling: 'Niet door kracht, noch door geweld'. (Expositie zomer 2006)

Het citaat op het exlibris van Fré Cohen voor Joseph Gompers werd de titel voor de expositie in Amsterdam 'De dag is kort' (Hajom katsar) (zie IV, 10). (Expositie november 2005 - januari 2006)

Abraham Toncman, tot in december 1942 secretaris van de Joodse Gemeente Pekela, gaf opdracht aan Uriel Birnbaum voor zijn exlibris, dat in Groningen op het affiche kwam (zie IV, 2). (Expositie voorjaar 2007)

I. Het Project 'Exlibris van Joden in Nederland'

Het project 'Exlibris van Joden in Nederland' streeft sinds 2004 naar het bijeenbrengen van exlibris, resp. documentatie over exlibris, van Nederlandse en uit Duitsland naar Nederland gevluchte Joden uit familiebezit, bibliotheken, particuliere en museale verzamelingen in binnen- en buitenland. Inmiddels bedraagt het aantal opgespoorde exlibris nu ca 1500. Het betreft exlibris van vooraanstaande en minder prominente Joden in Nederland, al dan niet gemaakt door Joodse kunstenaars. Het zijn unieke egodocumenten, die minder bekende en moeilijker toegankelijke aspecten van binnenuit kunnen belichten.

Het tweede doel van het project is de *publicatie* van een overzichtswerk, waarin alle exlibris zijn opgenomen, met biografische gegevens en becomingcommentarieerd in cultuurhistorische essays. Pionier op dit terrein was Prof. dr. Philip van Praag jr., wiens Joodse deelcollectie in februari 2005 - door de aandacht van het Project hiervoor - als bruikleen werd geschonken aan de Bibliotheca Rosenthaliana, Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Het beschikbaar komen van deze collectie was een extra stimulans voor het project en werd aanleiding tot een reeks van exposities.

Initiatiefnemers en uitvoerders

Het initiatief tot het project werd genomen door drs. J. Aarts (Huizinga Instituut UvA), drs. F.J. Hoogewoud (tot 2005 adjunct-conservator van de Bibliotheca Rosenthaliana) en drs. C. Kooyman (Joods Maatschappelijk Werk, Amsterdam). Medewerking werd verkregen van P.J.J. Peijnenburg (1934-2006) en bovendien van drs. Ch. Brasz en M. de Vries, beiden in Israël. In 2006 werd het team versterkt door de eigen inbreng van drs. Theo van Praag (Heemstede).

Tentoonstellingen

Van begin november 2005 tot eind januari 2006 werd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam de eerste tentoonstelling gehouden met veertig thematisch gerangschikte originelen uit de collectie Van Praag, en een zeven meter lang paneel met een chronologisch overzicht van het (Joodse) exlibris. Daarnaast was er een vijfde vitrine over het exlibris in de familie Van Praag, een zesde vitrine bevatte literatuur over het onderwerp, in het bijzonder ook van Philip van Praag. Als extra kon men ook een aantal boeken met eigendomsmerken uit de collectie van de Bibliotheca Rosenthaliana bekijken.

Om meer informatie voor het project te krijgen werden na Amsterdam nog drie tentoonstellingen georganiseerd. In de Synagoge van Enschede (2 juli - 3 september 2006) werd naast de basis van het overzicht aan

de wand en de zes eerder genoemde vitrines extra aandacht gegeven aan de vele bandontwerpen van Fré Cohen (Amsterdam 1903 - Hengelo 1943) en aan exlibris die een connectie met Twente hadden.

In de Universiteitsbibliotheek van Groningen (6 maart - 6 mei 2007) werden aan de panelen en de basisvitrines drie extra elementen aan de tentoonstelling toegevoegd: de 24 exlibris met een connectie met Friesland, Groningen en Drenthe, voorts boeken uit de collectie van de Joodse Gemeente Groningen waaruit op de Nederlands-Joodse exlibris geciteerd wordt en tenslotte een keur van literatuur over het exlibris in het algemeen in de UB Groningen.

In de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg (15 mei - 29 juni 2007) leek het goed om als hommage aan de zeventiende-eeuwse geschiedenis van de Portugezen in Middelburg extra aandacht te geven aan het Portugees Joodse exlibris en Portugees Joodse exlibris-kunstenaars.

Bij iedere tentoonstelling verscheen een vouwblad of een brochure.

Onderzoek

Met de tentoonstellingen trad het Project naar buiten; ondertussen groeide de database door eigen onderzoek in grote bestanden als die van het Museum Meermanno, maar ook door contacten in de antiquarische wereld, inclusief de (boeken)markten van Waterlooplein en Spui in Amsterdam. Uiteraard werd ook (wederzijds) kennis gedeeld met mede-leden van Exlibriswereld, de landelijke vereniging voor exlibris en kleingrafiek. En tenslotte werd behoorlijk meer literatuur over het onderwerp getraceerd.

Na de fase van het verzamelen starten binnenkort de feitelijke voorbereidingen van de publicatie waarin alle bij het Project bekende en in aanmerking komende exlibris worden opgenomen.

Over het onderwerp:

- Sigmund Seeligmann, 'Joodsche boekmerken', in: *De Vrijdagavond* 1/1 (1924).
- Philip Goodman, 'Jewish Bookplates of Dutch interest', in: *Boekcier. Tijdschrift van de Stichting Nederlandsche Ex-libris-Kring*. Tweede Reeks, 9,2 (april 1954).
- Henriette Boas, 'Amsterdams-joodse ex-libris', in: haar *Herlevend be-waard. Aren lezen in joods Amsterdam*. Amsterdam 1987.
- Philip van Praag, *Joodse symboliek op Nederlandse exlibris*. Zutphen 1988.
- F. J. Hoogewoud, 'Dutch Jewish Ex Libris Found Among Looted Books in the Offenbach Archival Depot (1946)' in: Chaya Brasz and Yosef Kaplan eds, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others* (Leiden 2001).

- Chaya Brasz, 'Wat exlibrisen vertellen', in *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 17 september 2004.
- Jan Aarts, 'Lijst van publicaties [over exlibris en grafiek] door Philip van Praag jr.', in: *Exlibriswereld* 48, 4 (winter 2005)
- Chris Kooyman, 'Een Joods exlibris door Philip van Praag Sr. [N. Ehrenfeld]', *ibidem*.
- Giuseppe Raudino, 'Jewish culture of the ex libris in the Netherlands', [2007] www.artifexlibris.com
- Jan Aarts, 'Het Joodse exlibris. Een begripsbepaling', in: *Exlibriswereld* 50 (2007), nrs 2 en 3.
- Tijdens de eerste versie van deze expositie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam had Harry Moinat van het lokale tv-station SALTO korte interviews met de drie leden van het team. Voor de tentoonstelling in Enschede verzorgde hij een nieuwe versie onder de titel 'Exlibriscultuur van Joden in Nederland' (zomer 2006).

Exlibris voor Philip van Praag jr. (1914-2000)
door Philip van Praag sr., lijncliché, 1933
verlichting door studie.

Philip van Praag jr. (1914-2000), pionier op het gebied van het Joodse exlibrisonderzoek

Philip van Praag's specifieke aanpak van de exlibrisstudie heeft alles te maken met zijn socialistische en Joodse achtergrond. Zijn vader, de 'sierkunstenaar' Philip van Praag (1887-1942), zette zijn talenten niet alleen in voor zijn gezin, maar ook voor het socialistisch ideaal. Philip zelf was zeer actief in de AJC, de jeugdbeweging van de SDAP. Na een

onderwijzersopleiding, een vanwege de crisis moeizame start op de arbeidsmarkt en het overleven van de Jodenvervolgung, koos hij voor een academische carrière. In de jaren zestig werd hij benoemd tot hoogleraar in de demografie aan de universiteiten van Brussel en Leuven.

In 1933 maakte zijn vader een exlibris voor hem en begon hij een verzameling aan te leggen. In 1946 treffen we hem nog aan op de ledenlijst van de Nederlandse Exlibris-Kring, maar dan verdwijnt hij plotseling. 'Na de oorlog,' zo zegt hij zelf in een interview, 'ben ik met verzamelen opgehouden, omdat de mensen exlibris lieten maken om ze te kunnen ruilen. Toen werd het een kwestie van veel geld hebben en er zoveel mogelijk te laten maken.' Rond 1980 pakte hij zijn exlibris-activiteiten weer op. Hij gaf Pam Rueter een opdracht en begon zich te verdiepen in de verwevenheid van zijn eigen biografie met die van het Nederlandse socialisme. In het verlengde van het artikel over zijn vader in het *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (1981) ligt het in 1983 verschenen boekje over de sociale symboliek op Nederlandse exlibris. Zijn biografische belangstelling maakte dat hij ook meewerkte aan het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Hij publiceerde daarin o.a. over de grafici Albert Hahn en Fré Cohen. Het resultaat van zijn fascinatie voor de laatste was het standaardwerk over haar uit 1993. Ook het Jodendom, waarvan hij zich door zijn oorlogservaringen en zijn demografische onderzoek meer bewust was geworden, bleef hem bezig houden. In 1986 sprak hij op het internationale exlibriscongres te Utrecht over de Joodse symboliek op het Nederlandse exlibris en in 1988 verscheen zijn mooie boekje over dit onderwerp.

Exlibris voor Philip van Praag jr. (1914-2000) door Pam Rueter, houtgravure, 1982 (opus 714), arbeidersbeweging door het vergrootglas.

In 1982 omschreef hij het exlibris als een ‘egodocument’ en tot zijn overlijden in 2000 zou hij zijn biografische nieuwsgierigheid naar de titularis uitleven in zijn vele artikelen in o.a. *Exlibriswereld*. Daarbij verloor hij de kunstenaar niet uit het oog. Zo gaf hij in 1997 en 1998 nog opdrachten aan Yvonne de Vries en Reinder Homan. Met dat al is hij uitzonderlijk voorbeeldig wat de exlibris-studie betreft, waarin het moet gaan om de eenheid van titularis, kunstenaar en sociaal-culturele context. Dit is ook het uitgangspunt van het project ‘Exlibris van Joden in Nederland’, waarmee geprobeerd wordt in de voetsporen te treden van de inspirerende pionier die Philip van Praag jr. blijft.

Literatuur o.a.:

Ph. van Praag, *Joodse symboliek op Nederlandse exlibris*. Zutphen 1988.

Peter van Dam en Philip van Praag, *Fré Cohen, 1903-1943. Leven en werk van een bewogen kunstenaar. Een catalogue raisonné*. Abcoude 1993.

Philip van Praag, ‘Jewish Book-plates in the Netherlands’, in: A.K. Offenbergh, E.G.L. Schrijver en F.J. Hoogewoud, eds., *Bibliotheca Rosenthaliana. Treasures of Jewish Booklore*. Amsterdam 1994.

II. Een aparte vitrine: De stamboom van de familie Van Praag in exlibris

In 1675 komt Jonas Hartog van Praag naar Amsterdam. Zijn zoon, Emanuel Jonas, noemt zich nog Präger, maar de derde generatie heet al ‘Van Praag’.

In Nederland worden de Van Praags een grote familie en dat geldt in het bijzonder voor het aantal exlibris op hun naam. Tot nu toe zijn er niet minder dan 41 exlibris op naam van 26 verschillende personen uit de Van Praag-familie aan het licht gekomen. Voor een deel hangt dit natuurlijk samen met het feit, dat de familie ook drie exlibrismakers kent:

- Philip van Praag sr. (zoon van Jochem Emanuel) 1887 -1942
- Jo van Praag (zoon van Emanuel) 1913- ca.1995
- Rob van Praag (zoon van Bernard, 1901-1974)

Philip van Praag jr, de zoon van een van deze makers, werd een van de belangrijkste publicisten op exlibristerrein in Nederland .

In deze vitrine konden de meeste exlibris van de verschillende leden van de familie van Praag in een stamboom worden ondergebracht. Bij enkele namen hebben we nog geen relatie kunnen vaststellen. Informatie over de familie blijft welkom.

III - VI Veertig exlibris uit de collectie Philip van Praag (Bibliotheca Rosenthaliana)

12

III. Joodse symbolen

1. *Mr. Izak (Chaim) Prins*, 1887-1968

publicist op Joods historisch gebied

E. Smalhout, cliché, circa 1920

'Magen David' ('schild van David'), bekend als davidsster;

'Stenen tafelen'.

2. *Jacob Israël de Haan*, 1881-1924

schrijver en dichter J. Coenraad, Zaandam (?), lijncliché, z.j.

Davidsster omringd door 12 cirkeltjes - twaalf zonen van Jacob, twaalf stammen van Israël.

3. *Aäron Cohen*

directeur ANP-Photo

H. A. van der Wal, lijncliché, z.j.

Davidsster, zegenende handen van de priester (Hebr.: *koheen*), naam ook in het Hebreeuws.

4. *Dr. M[arcus] Boas*, 1879-1941

classicus

Maker onbekend, lijncliché, z.j.

Boaz: naam van een zuil voor de Tempel in Jeruzalem. Latijns citaat uit de spreuken van Dionysius Cato: '[Gelukkig hij die] de oorzaken der dingen [kan] leren kennen'.

5. *E. (Menachem) de Vries*

besnijder, koster, ritueel slachter Den Haag

Samuel E. Manukowski, lijncliché, circa 1930

Instrumentarium van besnijder: mesje, tang en schaar, naam ook in het He-

breeuws.

6. *Li en Arthur Gelber [-Dannenbaum]*

1883-1943; 1883-1943

Chris Lebeau, houtsnede, 1925

Davidster, zevenarmige kandelaar, stralende stad in Palestina.

7. *Maurits Heybroeck*

N.P. de Koo, lijncliché, circa 1911

'Jad', aanwijzer bij voorlezen van de Tora.

8. *Ph[ilip] (Uri) Frank, 1910-1943*

opperrabbin van Noord-Holland

Maker onbekend, lijncliché, z.j.

Tora-rol, waaronder in het Hebreeuws:

'Licht van de Eeuwige' (Micha 7:8); naam ook in het Hebreeuws.

9. *Karel Azijnman, 1876-1936*

G. Gerrits, lijncliché, z.j.

Davidster. In het Hebreeuws:

'Het is al ijdelheid'

(Prediker 1:2).

10. *E[dw]in R[abbie], *1957*

klassiek filoloog

Wim van Aken, cliché, 1982

Hebreeuws citaat uit Talmoed:

'De studie van de Tora weegt tegen alles op'

(bSjabbat 127a).

IV. Hebreeuws en godsdienst

1. Michal Feivel

Uriel Birnbaum, lijncliché, 1942

Hebreeuws citaat: Genesis 1: 1-6, schepping van het licht.

2. Abraham Toncman, 1905-1943

chazan en leraar Hebreeuws, secretaris Joodse Gemeente Pekela

Uriel Birnbaum, lijncliché, 1934

De bijbelse Abraham en het bezoek van de drie mannen (Gen. 18) Hebreeuws citaat: Nehemia 9:7, over de verandering van Abram in Abraham.

3. I. (Pinchas Halevi) Koekoek

onderwijzer

L. Pinkhof, cliché, z.j.

Naam en citaat in het Hebreeuws: 'Neem toch uit zijn mond het Onderricht (Tora) aan en leg zijn woorden weg in uw hart' (Job 22:22). De kan met water hoort bij de rol van de leviet in de dienst.

4. David Cohen, 1882-1967

hoogleraar UvA, leidende posities, o.m. in de Joodse Raad L[éon] H[olman], lijncliché, z.j.

De zegenende handen van de koheen (priester) en rondom het gebed om wijsheid en kennis voor leiding over het volk (2 Kronieken 1:11).

5. A. (Efraim) Grünwald,

arts

Leo Pinkhof, cliché, 1931

Ook in het Hebreeuws: 'Boek uit de boeken van ...', beroep en naam.

Davidster, kaars en esculaap.

6. E. B. de Metz

apotheker (?)

P. van der Wielen, lijncliché, 1931

Davidster omgeeft vijzel met stamper. Hebreeuws citaat: 'God doet geneesmiddelen uit de aarde voortkomen en een verstandig man versmaadt ze niet' (Jezus Sirach 38:4).

7. Hartog (Naftali ben Abraham) Beem, 1892-1987
 leraar Duits, auteur van *De verdwenen Mediene* (1950)
 Maker onbekend, lijncliché, z.j.
 Davidsster, waarin Hebreeuwse uitdrukking: 'Desalniettemin', als 'Afal-pieken' Beems pseudoniem.

8. Walter (Ze'ev) Bartfeld, later: Ze'ev Bar, *1931
 leraar biologie
 R. Oxenaar, lijncliché, 1953
 De Hebreeuwse naam (Ze'ev = wolf) verschaftte het motief van de wolf.

9. Dr. M. (Mosche Ascher Lemel) König, 1902-1979
 Joods geleerde
 Alice Horodisch-Garman, lijncliché, z.j.
 Torarol met daarop een Hebreeuwse spreuk: 'Wie is wijs? Hij die van iedereen leert' (Spreuken der Vadersen 4:1).

10. Joseph Compers, 1899-1945, schrijver
 Fré Cohen, houtsnede, z.j.
 Met Hebreeuws citaat 'De dag is kort en het werk veel' (Spreuken der Vadersen 2:15).

V. Diaspora - Zionisme / Nederland - Israël

1. *Jacques Lobstein*, 1883-1945
 geneesheer-directeur Apeldoornsche Bosch
 Mark Kolthoff, houtgravure, 1923
 Hebreeuws bijbelcitaat 'Aan Babels stromen,
 daar zaten wij, ook weenden wij. [Aan de
 wilgen aldaar hingen wij onze citers]' (Psalm
 137:1).

2. *Sigmund Seeligmann*, 1873-1940
 bibliograaf, leidende figuur in Joods Neder-
 land
 Maurits de Groot, lijncliché, 1901
 Hert (Land Israël) (?) en leeuw (Nederland) met
 Davidsster.

3. *M. d[e] G[root] (?)*,
 Martin Monnickendam [?], lijncliché, 1932 [?] (zie voorzijde omslag)
 De muur van de Oude stad van Jeruzalem en de toren van Middelburg.

4. *Isac Leo Seeligmann*, 1907-1982
 conservator Bibliotheca Rosenthaliana
 (1946-1949), hoogleraar Hebreeuwse
 Bijbel, Jeruzalem
 Leo Pinkhof, lijncliché, circa 1923
 Hebreeuws citaat: 'Wie is wijs? Hij
 die van iedereen leert' (Spreuken der
 Vaderen 4:1).

5. *Izaak van Esso Bzn*, 1880-1966
 arts, secr. Genootschap voor de Joodse
 Wetenschap
 Uriel Birnbaum, lijncliché, 1935
 De berg Zion aan de horizon - de
 straat geflankeerd met boeken, in het
 midden de esculaap van het beroep.

6. *L[odewijk] H[artog] (Elazar ben Naftali) Sarlouis*,
 1884-1944, opperrabbijn van Amsterdam
 B. Prins, lijncliché, 1926
 Nederlandse leeuw, schild met davidsster.
 Naam ook in het Hebreeuws.

7. N[achum] Ehrenfeld, 1919-1943
Weense 'Palestina-pionier' in Deventer
Ph. van Praag (1887-1942), lino'snede,
1941

Silhouet van Jeruzalem waarover de
zon opgaat, op de voorgrond een man
die in de Torarol leest.

8. *Abr. Schijveschuurder*
werkzaam in het confectiebedrijf
Maker onbekend, lijnclische, z.j.
Twee Nederlandse leeuwen en de
schaar van het beroep, zevenarmige
kandelaar als symbool van het
jodendom op de achtergrond.

9. *L. Jaller*
Andries Hoek (?), lijncliché, z.j.
Met de initialen ook in het Hebreeuws
en een wereldbol met de contouren
van het land Israël.

10. *Suzanna Mogendorff-de Leeuw*,
1902-1944
samen met haar echtgenoot
enthousiaste zioniste
L. Lopes Cardozo, lijncliché, 1930-
1935
Nederlandse leeuwen flankeren de
davidster, symbool van Jodendom en
zionisme.

VI. Algemene symboliek

1. *Dr. Ludwig Cohn*, 1877-1962

S. H. de Roos, lijncliché, z.j.

Met phoenix (?) in het midden.

2. *D[avid] H[enri] van Biema Nykerk*, 1863-1951

directeur van plateelbakkerij 'De Distel' (Amsterdam)

Maker onbekend, lijncliché, z.j.

Vrouwen die lezen, nadenken en bewust voor zich uitkijken.

3. *[Dora] C[alisch]-H[iljman]*

G. W. Dijsselhof, ets, circa 1897, vervaardigde 18 varianten!

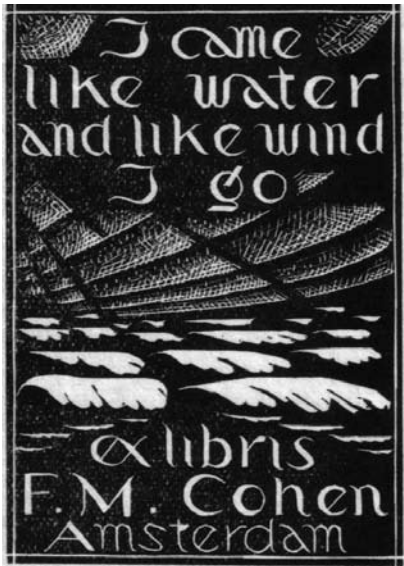
Met Frans citaat ontleend aan Villiers de l'Isle-Adam:

'Het begrijpen is een afspiegeling van het scheppen'.

4. *D[avid] J. Wijnkoop*, 1876-1941

communistiche voorman

J. Houthakker, lijncliché, circa 1910.

5. *F[rederik] M[aurits] Cohen*, 1892-

...

Johan van Hell, houtgravure, 1924

Engelse vertaling van Perzisch origi-

neel: 'Ik kwam als water en als wind

ga ik' (uit de *Rubaiyat* van Omar

Khayyam).

6. *Elias van Praag*, 1895-1973
 onderwijzer
 Philip van Praag, 1887-1942, lijncliché,
 1928
 Vervaardigd voor jongere broer.

7. *Else Elias*
 Benjamin Prins, lijncliché, 1930
 Kabouters wijzen op een wereldbol de
 Middellandse Zee aan.

8. *Henri Vles*
 L. Lopes Cardozo, lijncliché, circa 1941
 Negen symbolen van de weegschaal
 (rechtsspraak) tot en met een glas en
 een pijp rechts, maar heel klein ook
 vier davidssterretjes in de vier hoeken...

9. *Dr. Hendrijk Cohen*, 1879-1945
 apotheker
 Afina Catharina Gesina Goudschaal,
 lijncliché, 1927
 Met Latijnse spreuk 'Door kruiden
 vindt genezing plaats'.

10. *Dr. E. A. M. Speijer*, 1904-1999
 Entomoloog
 J. Obbes, ets, 1933
 Schorpioenspin, waarvan hij de ontdek-
 ker was.

VII. – VIII. Het Portugees-Joodse exlibris

VII. Twintig en een Portugees-Joodse exlibris uit de collectie Kooyman*

20

1. *A[ugust] D[avid]Belinfante*, 1911– 2000

Hoogleraar staatsrecht. Van 1968 – 1971 rector magnificus aan de Universiteit van Amsterdam

Stella Belinfante, jaar onbekend, linoleumsnede

Davidster met daarin de zegenende handen van de koheen (priester).

2. *B[etsie] B[random], (Betty)*, 1909–1992

Secretaresse van Abraham van Santen. Actief in de N.Z.B. en Hadassah (in de V. S.). Vanuit de V. S. ging ze als weduwe naar Israël, waar ze actief bleef in Hadassah.

Onbekend, lijncliché (?)

Kinderhoofdje.

3. *Max Bueno de Mesquita, (Meijer)* 1913–2001

Broer van de variétéartiest Abraham Bueno de Mesquita. Hij was tekenaar, schilder en beeldhouwer. Overleefde Auschwitz en vocht in 1948 in Israëls onafhankelijkheidsoorlog.

Max Bueno de Mesquita, lijncliché

Muskiet (naamsexlibris).

4. *J.H. Buzaglo*, 1907–1945

Nederlands legerarts, later directeur Joodsche Invalide.

U. Birnbaum, 1941, lijncliché.

Mozes met staf en ijzeren slang (esculaap) tegen de achtergrond van de twee stenen tafelen. Daaronder in het Hebreeuws: 'Vertrouw op de Eeuwige en doe het goede' (Psalm 37:3). Daaronder vier wapens, v.l.n.r.: Hamburg (geboortestad), Ouder-Amstel (begraafplaats), Amsterdam (opleiding), Portugees-Israëlietische Gemeente Amsterdam en het monogram van Koningin Wilhelmina.

5. *D[avid] H[enriques] de Castro*, 1826–1898
Woonde in Amsterdam en Middelburg. Actief op literair, historisch en Joods terrein; lid van het Zeeuwsch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen. Auteur van het standaardwerk over de Portugees-Israëlietische begraafplaats in Ouderkerk. Bestudeerde ook de Portugees-Israëlietische begraafplaats in Middelburg. Maker en techniek onbekend, eind 19e eeuw. Bibliotheca D.H. de Castro Mz., heraldisch.

6. *A. L[opes] Cardozo*, (*Appie*), 1884–1944
Vader van Lodewijk Lopes Cardozo, de exlibrismaker. Abraham was getrouwd met Rachel Rodrigues de Miranda. Abraham (*Appie*) werd informeel ALC genoemd. Lodewijk Lopes Cardozo, 1940/44, lijncliché. Apies (naamsexlibris) rond de initialen en de naam.

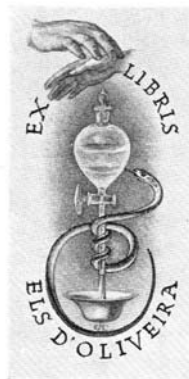

7. *Elie Lopes Cardozo*, Mogelijk: 1907–1986
Mogelijk actief in medisch (maatschappelijk) werk. Onbekend, lijncliché.
Griekse tekst in cirkel: orthou alèthei aei - 'laat je altijd door de waarheid richten'.

8. *Jaap Lopes Cardozo*, Geen gegevens,
A. Bontenbal, lijncliché. Koorddanser.

9. *S[alomon] Nunes Nabarro*, 1920–1993
Voorzanger bij de Portugese Gemeente Amsterdam. R.H. Belder, ca 1978, lijncliché.
Man met gebedskleed tussen twee zuilen; tekst: Sj[eliach] Ts[iboer] (chazan) van de K[ehillah] K[edosjah] Talmoed Thora; in de boog erboven staat in het Hebreeuws: 'Weet voor wie je staat'.

10. *Els [Jessurun] d' Oliveira*, 1913–1998
Was in 1942 een van de laatste Joodse promovendae aan de Universiteit van Amsterdam. Huisarts en schrijfster in Bussum. E. Reitsma Valença, 1941, lijncliché.
Esculaap in combinatie met laboratoriuminstrument daarboven een hand die de polsslagen voelt.

11. *A[braham] Palache*, 1892–1941

Leraar klassieke talen aan het lyceum in Enschede.

P. Rueter, 1936, houtsnede.

Twee klassieke figuren geven de lichttoorts aan elkaar over; er naast: een klassieke tempel en menora; er boven: 'vitai lampada tradunt' (zij geven de toortsen des levens door).

12. *Judith Pezaro*, 1875–

Onderwijzeres.

Exlibris 1. J. Pezaro. Open boek, waarin geschreven 'vita sine libris mors est'.

Door: J. Graadt van Roggen, 1898, techniek onbekend.

Exlibris 2. Judith Pezaro. Davidsster met het wapen van Amsterdam en (o.a. astrologische) symbolen. Door: B.W. Wierink, techniek onbekend.

13. *Arie Querido*, 1901–1983

Hoogleraar sociale geneeskunde, was ook actief op psychiatrisch terrein en werd in 1958 lid van de Eerste Kamer.

J.B. Heukelom, 1922 of 1925, houtgravure
Hersens.

14. *Dr. B[enjamin] Israel Ricardo*,
1872–1943

Rabbijn bij de Portugese Gemeente, rector van het Portugees-Israëlietisch Seminarium en o.a. hoofdredacteur van 'Mizrachie'.

Onbekend, lijncliché

Cirkel met 12 cirkeltjes in het rond, een Hebreeuwse 'He' in het midden en er onder het wapen van Amsterdam en de Portugese gemeente. Aan de zijkant een pilaar uit de Esnoga.

15. *S[amuel] H. Robles*, 1924–2005

Arts, afkomstig uit Paramaribo.

Onbekend, lijncliché

Vegetatie, esculaap met hoofd van donkere man.

16. *S[alomon] R[odrigues] de M[iranda]*, (*Monne*), 1875–1942

Actief in de ANDB en daarna in de SDAP. Van 1919 tot 1939 wethouder in Amsterdam.

W.J. Rodrigues de Miranda, lijncliché.

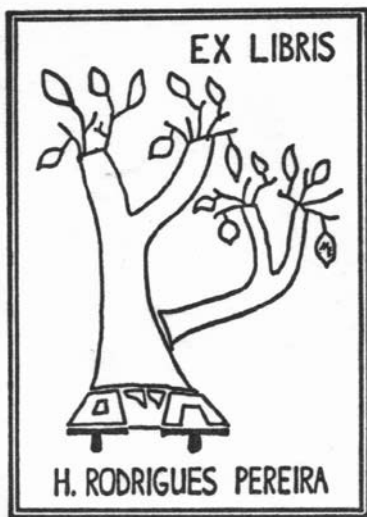
Gestileerde initialen, omringd door de spreuk 'kleyn maer dapper'; in een hoek het wapen van Amsterdam.

17. *H[ans] Rodrigues Pereira*, Geb. 1931

Was docent aan de Amsterdamse Academie voor Jodendom en het Maimonideslyceum; werkte ook voor de Joodse gemeente van Amsterdam en de Portugees-Israëlietische begraafplaats in Ouderkerk.

Miriam Filarski-Engelsman (Amstelveen), studente van hiervoor genoemde Academie

De Tora-rol als levensboom (ets chaim), waaronder de Ch en de M twee keer een handvat (dat ook 'ets chaim' heet). De boom gevormd door de Hebreeuwse letters ajin en tsadi. De wortels van de boom bestaan uit het woord 'Chaim' (= leven), de Hebreeuwse naam voor Hans.

18. *D. en A. da Silva*

David da Silva, 1889–1943. Handelsagent.

Anna Judith Mendes da Costa, 1885–1943.

S. Jessurun de Mesquita, lijncliché of litho

Letterexlibris.

19. *[Ja'akov (Jacques) Vaz Dias]*, 1913–2002

Emigreerde naar Palestina in 1936. Leerde met het oog daarop voor meubelmaker.

Adina Hadas (= Vaz Dias, dochter) naar eigen ontwerp, lijncliché

Boom met schaaft, tekst in het Hebreeuws: 'Een levensboom is zij (Spreuken 3:18)'; daarnaast de kaarsen van de Esnoga.

20. *Simon A[lvares] Vega*, Geb. 1928

In 1950 op alia. Leraar Jodendom in Ben Shemen en andere plaatsen. Vega leidde jongens op voor de bar mitsva-ceremonie.

Leo Stracké, lijncliché

Een zwaard tussen palmbomen en piramides enerzijds en wolkenkrabbers anderzijds; eromheen: Societas (gemeenschap), Amicitia (vriendschap) en Veritas (waarheid).

21. *J. Vita Israel*

Geboorte en overlijdensdata vooralsnog onbekend

Betrokken bij Ets Haim en het Portugees Israëlietisch Seminarium.

Onbekend, lijncliché.

Zon boven zee, boot, bloemen.

24

* Met dank aan de heren R.S. Cortissos en H. Rodrigues Pereira voor hun algemene opmerkingen.

VIII. Zeven Portugees-Joodse exlibris-kunstenaars

SAMUEL JESSURUN DE MESQUITA (Amsterdam 1868 - Auschwitz 1942). Had als houtsnijder en tekenaar van zogenoemde *sensitivistische* tekeningen groot aandeel in de vernieuwing van de kunst rond 1900. Werkte aanvankelijk als kunstenaar en docent in de sector van de kunstnijverheid. Werd in 1933 docent aan de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. De twee exlibris, die wij van hem kennen, stammen uit zijn beginperiode. Een ervan is gemaakt voor zijn familieleden, het echtpaar D. en A. da Silva. Mogelijk is het prentje met zijn naam en vijf grimassen trekkende koppen zijn eigen exlibris. In 1984 wijdden Boymans van Beuningen en het Joods Historisch Museum een expositie aan zijn werk. Het Haags Gemeente Museum besteedde in 2005 aandacht aan hem.

25

HENRI JACQUES BUENO DE MESQUITA (Amsterdam 1887 - Florence 1962). Werd net als zijn broer David veelzijdig gevormd op de Rijksakademie te Amsterdam en verhuisde zeven jaar eerder dan deze naar Florence. Hier startte hij een kunstnijverheidsatelier annex winkel, waarin hij o.a. zijn eigen wenskaarten en kalenders verkocht. Als bedreven graficus moet hij een aantal exlibris hebben gemaakt. Ons is evenwel alleen dat voor hemzelf bekend, waarop hij zich afbeeldde als een dynamisch lezer of beoordelaar van grafische bladen.

DAVID ABRAHAM BUENO DE MESQUITA (Amsterdam 1889 - Florence 1962). Werd opgeleid tot veelzijdig kunstenaar aan o.a. de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten en bereisde dankzij de *Prix de Rome* in 1913 Italië. Werd bekend als boekillustrator van o.a. de Pietje Bell serie. Emigreerde in 1929 naar Florence. Leerde hier een van de beste Italiaanse exlibris-kunstenaars kennen: de houtsnijder Italo Zetti. Door hem geïnspireerd schiep hij een oeuvre van tenminste 26 exlibris, grotendeels voor Italiaanse opdrachtgevers of buitenlandse verzamelaars, maar ook voor enkele Nederlandse Joden. Ze kenmerken zich door de vitaliteit en bewegelijkheid van talrijke fantasiefiguren, zoals engelen, muzen, elven en tot de verbeelding sprekende personen, zoals acteurs, clowns en tovenaars. (Hij bleef ook als houtsnijder "schilderen", schreef hij hierover) Voor zichzelf maakte hij twee exlibris, waarop hij zich afbeeldde als een ridder, maar dan wel op een speelgoedpaard en met de verftube als harnas, het palet als schild, het penseel als lans en de tekenpen als zwaard. (zie afbeelding op p. 24)

ENGELIEN REITSMA-VALENÇA (Amsterdam 1889 - Bergen 1981). Werd o.a. opgeleid aan de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten, maar leerde tevens het vak van haar vader - diamantkloven. Ontwikkelde zich tot een zeer gewaardeerd kopergraveerster o.a. van portretten. Ontwierp ook postzegels. Van deze zeven kunstenaars maakte zij de meeste exlibris (ca. 75). Dit waren meestal juweeltjes van kopergravures met landschappen, stadsgezichten, flora en fauna. Onder de Joodse titularissen bevinden zich haar drie kinderen, een vijftal Nederlandse Joden en vier buitenlandse opdrachtgevers, waaronder de bekende Amerikaanse exlibris-verzamelaars Shaftel, Radbill en Ginsberg. In het begin van de oorlog gaf zij les aan de Joodse Kunstnijverheidsschool. In 1956 en 1989 verschenen over haar respectievelijk het Portugese boekje van Cruz Malpique en de studie van Herber Blokland.

LODEWIJK LOPES DE CARDOZO (Kapellen 1910 - Midden-Europa 1945). Was reclameontwerper te Amsterdam. In het verlengde daarvan begon hij in 1940 ook exlibris te maken o.a. voor zijn vader Abraham (Appie) en zijn levensgezellin Selma Hirschel. Er zijn er ons twaalf van bekend. Ze kenmerken zich door beheerste eenvoud, die volgens zijn necrologie ook zijn 'aristokratisch-Portugese karakter' kenmerkte.

LODEWIJK DE MIRANDA (Amsterdam 1910 - Amsterdam 1993). Werd opgeleid op het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs te Amsterdam. Was daarna werkzaam als reclametekenaar. Hij ontwierp o.a. logo's voor bedrijven. Daarnaast heeft hij verscheidene exlibris gemaakt, waarvan er ons vooralsnog slechts zes bekend zijn. Drie daarvan dragen de naam van een Joodse titularis. Zijn werk wordt bewaard in het Affichemuseum te Hoorn.

MAX BUENO DE MESQUITA (Amsterdam 1913 - Amsterdam 2001). Werd als neef van David en Henri en als broer van de bekende komiek Abraham, geboren in een zeer gecultiveerd milieu. Hij studeerde aan de Rijksakademie, reisde dankzij de *Prix de Rome* in Italië. Terug in Nederland stuitte hij op antisemitisme. Na een opleiding in de grafische vakken was hij werkzaam op een Haarlemse drukkerij. In 1936 werd hij zionist, maar slaagde er niet in naar Palestina te komen. Hij overleefde Auschwitz en vocht in 1948 in de onafhankelijkheidsoorlog van Israël. Hij keerde terug naar Nederland en probeerde als schilder en beeldhouwer zijn traumatische ervaringen te boven te komen. In 1977 maakte Willy Lindwer een korte documentaire over hem. In 1991 verscheen zijn autobiografie. Ons zijn slechts twee exlibris van hem bekend. Het ene stamt uit de tijd dat hij voor graficus werd opgeleid en beeldt een muskiet af als verwijzing naar zijn naam. Het andere maakte hij voor Willy Lindwer.

IX. Spreuken op Nederlands-Joodse exlibris

Op de exlibris treffen we talloze spreuken en citaten aan - in uiteenlopende talen, enkele keren in het Latijn en een relatief groot aantal in het Hebreeuws.

Het vermelden van de bron waaruit een spreuk geciteerd wordt, behoort bij de beschrijving van ieder exlibris. De keus voor een bepaalde spreuk was meestal ook typerend voor de titularis in kwestie.

Het Latijnse citaat staat in de traditie van renaissance en humanisme. Men treft het aan bij classici als dr. M. Boas en dan ook bij dr. Henriette Boas: 'Rerum cognoscere causas' - Gelukkig hij die de oorzaken der dingen kan leren kennen (Dionysius Cato). Een andere classicus was A. Palache, die een citaat van Lucretius' *De rerum natura* in zijn exlibris opnam: 'Vitai lampada tradunt' - Zij geven de toortsen van het leven door.

De spreuk van de tentoonstelling in Middelburg ontleen we aan het exlibris van Judith Pezaro 'Vita sine libris mors est' - Leven zonder boeken is de dood, een variant op een zin uit de *Epistulae morales* van Seneca: 'Otium sine litteris mors est et hominis vivi sepultura' - Vrije tijd zonder lezen is als levend begraven zijn.

De meeste spreuken op Nederlands-Joodse exlibris blijken citaten uit de Hebreeuwse Bijbel of uit de latere Joodse literatuur. Van de 1500 zijn er nu zo'n 60 met een Hebreeuwse spreuk en/of citaat. Daarvan geven we hier een eerste indruk.

Bijbelse citaten voor naam, beroep, overtuiging

Evenals bij niet-joodse exlibris hangt de keuze van het citaat of spreuk vaak samen met de naam of het beroep van de titularis. Zo koos Abraham Toncman de aartsvader Abraham als de gestalte die afgebeeld moest worden. En zo dachten de meubelmakers Jacques Vaz Dias en Michael Polak aan de tekst uit Spreuken 3:18, over de levensboom, het hout dat voor hen letterlijk van levensbelang was. Ook kon het zionisme bepalend

Exlibris van Jacques Vaz Dias
(zie hoofdst. VII, nr. 19)

zijn voor de keuze van het citaat, zoals bij A. Nenner met Jeremia 32:15 ('Er zullen nog huizen en velden en wijngaarden gekocht worden in dit land'), en bij de zionistische student medicijnen J. A. Weijel : Jesaja 62:1 ('Om Zions wil zal ik niet zwijgen').

Wijsheidsspreuken

Naast de reeks citaten uit de *Psalmen* zijn er veel ontleningen aan de wijsheidsliteratuur in de Bijbel, zoals *Prediker* - 1:2 (K. Azijnman), 9:15 (Max van Dam), 37:3 (J.H. Buzaglo) - of het boek der *Spreuken* - 1:2 (J. Jacobson), 2:2 (A. Kannewasser), 6:23 (A. Schuster), 6:23 (B. Eizkes), en wordt er geput uit de nabijbelse traditie, zoals die haar neerslag vond in het misjna-traktaat *Spreuken der Vaderen/Avot*. Uit *Avot* 1:6 bij I. Maarsen ('Verwerp u een vriend!' Boeken!), 1:14 ('Wanneer ik niet voor mij zorg, wie zorgt dan voor mij? Maar wanneer ik voor mij alleen zorg, wat ben ik dan? En wanneer niet nu, wanneer dan?' bij Alfons E. Hirschfeld, M.B.Katan, uit 2:15 bij Joseph Gompers ('De dag is kort, het werk is veel'), 4:1 ('Wie is wijs? Hij die van iedereen leert' bij I. Seeligmann, M. König). (Vertaling van de citaten uit: I. Maarsen, *De Spreuken der Vaderen*. Zutphen 1932).

Citaten uit de Talmoed

Van de omstandigheid dat in de Zeeuwse Bibliotheek een nagenoeg complete Babylonische Talmoed gedrukt bij de zeventiende eeuwse Portugees-Joodse Amsterdamse drukker Immanuel Benveniste - geres-taureerd en wel - aanwezig is, kan in de expositie gebruik gemaakt worden om een enkele plaats, die op een exlibris uit de Babylonische Talmoed geciteerd wordt, in origineel te tonen.

Over de inhoud van de Talmoed en het exemplaar in de Zeeuwse Bibliotheek verscheen mede als ondersteuning van de actie voor de restauratie van Adri K. Offenbergh het mooie en instructieve boekje *Ot letovah. Tekenen ten goede* (bij De Ammoniet te Leiden) [1995].

Hier beelden we als slot van dit korte overzicht twee exlibris met Talmoed-citaat af.

J.H. Coppenhagen 1913-1997, o.m. bibliothecaris van Ets Haim/Livraria Montezinos, Amsterdam.

Citaat uit de Babylonisch Talmoed *Avoda Zara 18a* 'De rollen branden, maar de letters vliegen'. Het gaat hier om de laatste woorden van Chanina ben Teradyon uit de 2^e eeuw n.C. die ondanks het verbod van de Romeinen de Tora openlijk bleef bestuderen – totdat ze hem grepen en in de Tora-rol gewikkeld levend verbrandden.

Voor zijn leerlingen die hem vroegen wat hij zag gaf hij de genoemde woorden ten antwoord – doelend op de eeuwigheidswaarde van de Tora en de materie die in vlammen opgaat.

Links de verbrande boeken met de namen van Coppenhagens vader, moeder en zusje, die omgebracht werden. Onder boektitels waarin voorkomen : (rechts) Ja'aqov (muzikaal), links: moeder Chana, er tussenin: titels met de namen van de twee zoons, Jochai en Uri.

Verbeeld is hier de tegenstelling tussen het vermoorde leven en het eigen gezin van overlevenden met centraal een talmoedische uitspraak, die ook in de liturgie voorkomt.

Eliezer (Miel) Stranders, 1917-1945

Citaat uit de Babylonische Talmoed *Eruvin 13b* 'zowel deze als die zijn woorden van de levende God' - Woorden van tegengestelde [Scholen] zijn beide van goddelijke oorsprong [omdat het de strijdende wijzen beiden om de zaak van God gaat].

Summary

30

Right from the start in 2004 the project 'Exlibris van Joden in Nederland' ('Bookplates of Jews in the Netherlands') has had a dual aim: *documentation* of Dutch Jewish bookplates, including those of the German refugees who lived in the Netherlands and a *publication*, describing the results of the research on the cultural-historical context of each bookplate as well as some essays and an extensive bibliography. In the course of several years about 1500 bookplates have been found sufficiently relevant as to be included in the Project.

In this catalogue for the exhibition in Middelburg special tribute is paid to Prof. Philip van Praag (1914-2000) as a pioneer in the field. In 2005 his son, dr. Philip van Praag, handed over more than 200 Dutch Jewish bookplates from his father's collection as a loan to the Bibliotheca Rosenthaliana, one of the Special Collections of the Amsterdam University Library. A choice of 40 bookplates laid the foundation for the exhibitions in Amsterdam (University Library), Enschede (Synagogue), Groningen (University Library) and Middelburg (De Zeeuwse Bibliotheek in cooperation with the Stichting Synagoge Middelburg) (2005-2007). Apart from these thematically arranged authentic bookplates, a chronological survey was presented on four panels, designed by Robert Zweegman (Malden).

To every exhibition a local theme was added to evoke more interest: in Amsterdam books with bookplates and other markings from the Bibliotheca Rosenthaliana were shown and in the other towns bookplates of special regional interest and other items, such as relevant literature, were exhibited.

As a special homage to the first Portuguese in the Northern Netherlands, who settled in the town of Middelburg at the beginning of the 17th century, bookplates commissioned by (and in many cases also made by) Portuguese Jews were included in the Middelburg exhibition.

The whole Project as well as the exhibitions were initiated by the historian Jan Aarts (Huizinga Institute Amsterdam), F.J. Hoogewoud, former deputy-curator of the Bibliotheca Rosenthaliana, and sociologist Chris Kooyman (JMW, Jewish Social Services, Amsterdam). They received assistance from a.o. Chaya Brasz, former director of the Institute for Research on Dutch Jewry in Jerusalem, and Maurits de Vries (Kfar Saba, Israel). In the initial stages P.J.J. Peijnenburg (1934-2006) was an esteemed advisor to the project. Recently sociologist Theo van Praag (Heemstede) has become interested and inspired the team to systematic progress.

More information is welcome: chris@cjkooyman.demon.nl

Inhoud

Woord vooraf	5	
I. Het Project 'Exlibris van Joden in Nederland'	7	31
Philip van Praag jr. (1914-2000) pionier op het gebied van het Joodse exlibrisonderzoek	9	
II. Een aparte vitrine: De stamboom van de familie Van Praag in exlibris	11	
III - VI Veertig exlibris uit de collectie Philip van Praag (Bibliotheca Rosenthaliana)	12	
III. Joodse symbolen	12	
IV. Hebreeuws en godsdienst	14	
V. Diaspora - Zionisme / Nederland - Israël	16	
VI. Algemene symboliek	18	
VII. – VIII. Het Portugees-Joodse exlibris	20	
VII. Twintig en een Portugees-Joodse exlibris uit de collectie Kooyman	20	
VIII. Zeven Portugees-Joodse exlibris-kunstenaars	25	
IX. Spreuken op Nederlands-Joodse exlibris	27	
Summary	30	
Colofon	32	

Colofon

32

Exlibris, boeken en documentatiemateriaal in de expositie uit
- de Bibliotheca Rosenthaliana, Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (vitrines III-VI)
- de particuliere collecties van Chr. Kooyman (Amsterdam) (vitrines II en VII), J. Aarts (Amsterdam) & F.J. Hoogewoud (Haarlem) (vitrine I)
- de Zeeuwse Bibliotheek (Middelburg) (vitrines VIII, IX)
- de Stichting Synagoge Middelburg.

Ontwerp informatiepaneel en de vitrines III-VI: Robbert Zweegman (Malden)

Samenstelling informatiepanelen & inrichting vitrines:

J. Aarts (speciaal vitrine VIII), F.J. Hoogewoud (speciaal vitrine IX), Chr. Kooyman (speciaal vitrines II, VII).

De inrichting in de Zeeuwse Bibliotheek vond plaats met medewerking van R. Rijkse en J. Naerebout van de Zeeuwse Bibliotheek en van dr. A. Vos van de Stichting Synagoge Middelburg.

De brochure werd samengesteld door de teamleden van het Project 'Exlibris van Joden in Nederland', vormgegeven door Peter Verwey te Heemstede en dankzij Theo van Praag uitgegeven door EDUjob te Heemstede.

Met dank aan de Dr. Henriette Boas Stichting, de Stichting Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland, de Stichting Synagoge Middelburg, de Zeeuwse Bibliotheek.

De kosten van de vernieuwde versie van de panelen (2006-2007) werden gedragen door de deelnemende instellingen: de Stichting Synagoge Enschede, de Universiteitsbibliotheek van Groningen en de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg.

ISBN 978-90-811874-1-1

© J. Aarts, F.J. Hoogewoud, C. Kooyman, 2007.

Aanvullende informatie blijft welkom: chris@cjkooyman.demon.nl

EDUjob, postbus 700, 2100 AS Heemstede
www.edujob.nl